

Олександр Луковина

ПІРРОНІЗМ, ЕПІСТЕМОЛОГІЯ НЕЗГОДИ, ПРИРОДА РАЦІОНАЛЬНОСТІ.

Machuca, D. (2022). *Pyrrhonism Past and Present: Inquiry, Disagreement, Self-Knowledge, and Rationality*. Cham: Springer.

1. Автор, предмет книги, її тематична класифікація (розд. 1)

Позиція Дієго Мачука¹ в книзі «Минуле і сучасне пірронізму: пошук, незгода, самознання і раціональність»² є скептичною: до кожної з розглянутих сучасних філософських дискусій він «системно і деталізовано застосовує Пірронів підхід» [Machuca 2022: 7, п. 11]³. Мачука (далі також – Автор) зазначає, що слово «скептик» для нього – синонім слова «пірронік». Він стверджує, що Секст Емпірик послуговався терміном «скептик», натомість терміном «пірронік» – Енесідем, який відродив пірронізм (р. 31). Хоча академічну філософію можна тлумачити як різновид скепсису, Автор розглядає її не з іманентної точки погляду, а з позицій Секста Емпірика (р. 28, п. 6). Тут слід зважити на деяку термінологічну двозначність. Гуманітарії з Франції чи Італії термін «неопірронізм» зазвичай використовують «для позначення поглядів Енесідема (I століття до н. е.) і Секста (III століття н. е.), щоби відрізнити їх від поглядів Піррона (360–270 до н. е.) і його учня Тімона (320–230 до н. е.)»

© О. Луковина, 2026

¹ Дієго Е. Мачука є асоційованим дослідником у царині філософії при аргентинській Національній раді наукових і технічних досліджень (CONICET). Він є співредактором *International Journal for Scepticism Studies* і дослідницької книжкової серії, що є додатком до цього журналу (*Brill Studies in Scepticism*), а також автором трьох індивідуальних монографій (остання: [Machuca 2024]), шести десятків статей і упорядником кількох колективних монографій (найвідоміші: [Machuca 2011a; 2011b; 2013; 2018; Machuca, Marchand 2019; Machuca, Reed 2018]).

² Книга містить 11 розділів, поєднаних у складі двох частин (після кожного розділу наводиться відповідний список цитованих джерел):

(1) *Мотивація, підхід, план* (4 параграфи).

Частина I. Минуле пірронізму: (2) *Скептичний пошук* (4 параграфи); (3) *Аргументація і переконливість* (5 параграфів); (4) *Тропи Агрінпи і виклик незгоди* (6 параграфів); (5) *Пірронічна раціональність* (8 параграфів).

Частина II. Теперішнє пірронізму: (6) *Епістемологія незгоди* (6 параграфів); (7) *Особиста інформація як порушник симетрії* (4 параграфи); (8) *Межі самознання* (7 параграфів); (9) *Незгода щодо аргументу незгоди* (6 параграфів); (10) *Природа раціональності* (5 параграфів); (11) *Прикінцеві зауваги* (2 параграфи).

Бібліографія; Показчик топонімів; Показчик імен; Предметний показчик.

³ Далі посилання на [Machuca 2022] я подаю, наводячи в круглих дужках номер сторінки після скорочення р. і не вказуючи прізвище автора та рік видання.

(р. 7, п. 11). Натомість англomовні дослідники називають «неопірронізмом» новітні версії скептицизму⁴.

1.1. Цілі і жанр книги. Автор пише, що його мета – не переконати нас, «ніби пірронізм є прийнятною або найправдоподібнішою філософською позицією», і змусити нас «прийняти її як свій філософський світогляд», а «краще зрозуміти Секстів скептицизм і перевірити, чи можуть певні сучасні філософські позиції витримати ретельний аналіз з пірроністської точки погляду» (р. 14). Тобто книга має дві мети: (1) екзегетичну: надати критичне тлумачення деяких із центральних аспектів Секстового скептичного світогляду і (2) систематичну: перевірити деякі суперечки в сучасній філософії з неопірронічної точки погляду⁵ (р. 13). Через це книга посідає середню позицію між власне тлумаченням тексту і раціональною реконструкцією⁶ (р. 13).

⁴ Прикладом останніх може слугувати книга Роберта Фогеліна «Пірронічні рефлексії про знання і обґрунтування» [Fogelin 1994]. Книгу Автора жодним чином не слід вважати неопірроністською в цьому другому сенсі. Вона істотно відрізняється як від книги Фогеліна, так і від багатьох інших новітніх скептицизмів. Адже Автор підкреслено застосовує саме тези Секстових творів: (1) орієнтується на власне пильне прочитання цих творів, (2) детально і системно застосовує Пірронів підхід до всіх сучасних дебатів, які розглядає (р. 7, п. 11). Свідченням глибокого розуміння змісту праць Секста Автором може бути детальне знайомство останнього з їхньою текстологією. Як співредактор *International Journal for Scepticism Studies* він пише, що змушений рецензувати статті, чії автори вірять, ніби «Проти вчених I–XI» є однією працею. Оскільки в збережених донині манускриптах «Проти догматиків» розташовано після «Проти вчених», багато хто вважає, що «Проти догматиків» – це VII–XI книги «Проти вчених» (р. 17). Але насправді Секст є автором трьох книг «Пірронічних нарисів» (Πυρρώνειοι τοῦτῶσεως), шести книг «Проти вчених» (Πρὸς Μαθηματικούς) і п'яти віцілих книг «Проти догматиків» (Πρὸς Δογματικούς) (р. 16).

⁵ Пор., наприклад, із розд. 6: автори праць про трилему Агріппи здебільшого не звертають уваги на троп незгоди, а епістемологи, які приділяють увагу незгоді, не звертають увагу на трилему Агріппи (р. 134). Але глибину пірронізму можна осягнути, лише використовуючи трилему разом із тропом незгоди (ibid.). Так само фахівці з античного пірронізму не реагують на властиву аналітичній епістемології останніх п'ятнадцяти років глибину дискусій про незгоду (р. 134, п. 2). Автор настільки ґрунтовно підійшов до явища незгоди, бо сьогодні тривають важливі для практики суперечки, «розв'язання яких залежить від тривалих і запеклих теоретичних дискусій – суперечки про війну, тортури, аборти, евтаназію, смертну кару, легалізацію наркотиків або генетичне вдосконалення» (р. 133).

Також див. розд. 10, де викладено задачі Автора: а) оцінити, чи є пірроніст (ір)раціональним у світлі тих чи інших поглядів на природу раціональності, запропонованих у сучасній літературі; б) розглянути позиції деяких сучасних авторів, які ставлять під сумнів універсальну застосовність або дійсність закону несуперечності та правил виведення *modus ponens* і *modus tollens*. Тож Автор має дві мети: використати досягнення сучасної філософії для кращого розуміння пірронівського скептицизму, а також довести можливість прийняття нами пірронівської позиції стосовно вимог раціональності та її нормативності, «що дасть нам додатковий привід вважати: неопірронізм може бути чинним філософським вибором» (рр. 231-232). У цьому зв'язку Автор запитує (р. 232): 1) що означає бути раціональним? 2) чи є раціональність строго (а не слабо) нормативною? На мій погляд, його відповідь можна тлумачити таким чином: якщо раціональність означає саме *строгу раціональність*, то дефляційний раціоналізм скептика не є раціоналізмом (р. 127, про зміст розд. 5 і 10 див. нижче прим. 14). Але якщо раціональність не є нормативною, то поділ раціональність/іrrациональність не є вичерпним (ibid.).

⁶ Ця книга є свого роду гіпертекстом: внутрішньотекстові посилання дозволяють побачити в ній структуру її наскрізних тем, що не зводиться до структури її розділів. Наприклад, тему скептичного пошуку істини Автор починає в § 2.3 «Чи може скептик шукати істину?», а продовжує в

1.2. *Структура книги.* Двом цілям Автора відповідають дві частини його книги (р. 17). У ч. I «Минулий пірронізм» він «пропонує інтерпретацію деяких центральних аспектів пірронізму Секста» (р. 17). Мета ж ч. II – «показати, що Пірронів скептицизм досі міг би бути чинною філософською опцією» (р. 128). У цій ч. II Автор застосовує Пірронів підхід (р. 18). Зокрема, у розд. 6 він прагне показати, що на користь усіх сторін суперечки можна навести аргументи і що вони є рівносильними (р. 134-135).

1.3. *Цілі огляду, підстави його вибірковості.* Мій огляд має три цілі: 1) оглядову (описати зміст книги); 2) структурну (виділити значущі аспекти структури книги, позбавивши читача приводів для суб'єктивних припущень); 3) критично-проблемну (проблематизувати деякі тези Автора, наприклад, через питання, чи всі належні висновки зі свої тверджень він робить і чи не суперечили б деякі з неминучих, але не зроблених ним висновків зробленим).

Підстави вибірковості мого огляду випливають із цих цілей. Оскільки огляд завжди є неминуче вибірковим, питання полягає лише в тому, що саме слід обирати. Зауважу, що рецензована книга не є достатньо систематичною. Зокрема, неможливо уникнути реконструювання її концептуальних тез щодо античного скепсису. З іншого боку, власне античного скепсису стосується лише перша, менша частина книги. Тож я прискіпливо вибиратиму ключові теми лише з цієї першої частини. Другу частину я цитуватиму лише остільки, оскільки цитоване міститиме висловлювання, що суперечать іншим висловлюванням Автора або взагалі є такими, що з них можна зробити суперечливі висновки.

1.4. *Підстава розрізнення неопірронізмів.* Автор відрізняє (нео)пірронізм⁷ Секста Емпірика від свого власного. Останній прямо пов'язаний із потребами і реаліями нашої епохи: «сучасні досвіди надають неопірроніку основи для утримання від судження стосовно можливості знання потокової феноменології власних станів»⁸ (р. 16). Хоча Автор вказує, що все-таки є свідчення того, що античні скептики

---

§ 3.3 «Дослідження, спрямоване на істину». Я прагну увиразнити ці наскрізні тематичні зв'язки між розділами.

Наприклад, розд. 2 є дуже насиченим, адже в ньому заторкнуто майже всі найвагоміші для Автора проблеми скепсису. Іншим же проблемам (використання терапевтичних і діалектичних аргументів; 5 тропів Агріппи і троп незгоди) Автор присвячує розд. 3 і 4 відповідно (р. 33). Розд. 5 структурно пов'язаний із іншими розділами ч. I (адже його предметом є скепсис і проблема закону несуперечності), тематично ж – із розд. 10, адже застосування скептичного методу в останньому уможливується розробкою екзегетично-системного підходу саме в розд. 5. Утім, на відміну від розд. 5, предметом розд. 10 є проблема раціональності в контексті сучасної філософії (р. 105). Розд. 6, 7 і 9 пов'язані спільною темою епістемології незгоди (р. 134). Про розд. 8 див. нижче прим. 8. У цьому огляді я аналізуватиму наскрізні теми книги, а не самі по собі розділи, однак структуру розділів враховуватиму також. Тому в кожній частині мого огляду аналізуватимуться розділи, що мають як провідне, так і другорядне значення для теми, що розкривається.

⁷ Надалі для зручності читачів «неопірронізм Секста» я називатиму просто «пірронізмом», оскільки Автор не вдається до відрізнень поглядів Секста від поглядів Піррона й Тімона.

⁸ Адекватність саморозуміння є проблемою, що засвідчується тими когнітивними упередженнями, стурбованість якими Автор демонструє протягом усієї книги (див., наприклад: розд. 1, р. 16; розд. 2, р. 40; розд. 4, р. 95; розд. 6, рр. 155-156; розд. 7, р. 198).

підважували можливість знання власних станів: він розкриє це питання в додатку до розд. 8 (р. 16, 203-208).

1.5. *Мачука як інтерпретатор.* Стосовно одного з найпоширеніших питань щодо Секстового пірронізму («на що спрямоване утримання від суджень: на теоретичні філософсько-наукові переконання чи на повсякденні переконання «здорового глузду»?») Автор вважає, що підхід, який не підважує повсякденних переконань, узагалі не є Пірроновим (р. 16, п. 25). Це відповідає рустикальному тлумаченню пірронізму [див.: Луковина 2022: 124], яке він називає також «радикальним скепсисом» (р. 16). Отже, за Автором, «пірроніст не вірить, що його позиція має (або вірить, що не має) бодай якусь цінність» (р. 13).

2. Догматики, академіки і скептики (розд. 2)

Секст Емпірик поділяє філософів на догматиків, академіків і скептиків (НП І.4)⁹. Він приписує догматикам зарозумілість, необачність і самовдоволення: догматики твердо дотримуються своїх поглядів, не беручи до уваги протилежні думки (р. 16, 48-49, 96). За Автором, Секст вважає академіків негативними догматиками, які заперечують можливість пізнання (р. 27). «Властивий академікам агностицизм¹⁰ першого порядку ґрунтується на... епістемологічному погляді другого порядку [неможливо осягнути, як речі є насправді. – *О. Л.*], що пояснює, чому вони відмовилися як від дослідження всіх питань першого порядку, так і від дослідження питання другого порядку про те, чи можливо пізнати, як речі є насправді: перше дослідження не дасть відповідей, оскільки друге вже дало негативну відповідь» (р. 30). Скептики ж догматиками не є, бо вони продовжують пошук, утримуючись щодо того, як речі є насправді: «властивий пірроністам агностицизм першого порядку не є результатом підтримки погляду другого порядку про неможливість осягнути, як все є насправді», тому «їхній скептицизм є також мета-агностицизмом» (р. 30). Звідси Автор

Розд. 8-й узагалі цілковито присвячено цій стурбованості. Зокрема, Автор вказує, що когнітивні упередження можуть мати політичні наслідки: «Варто врахувати той факт, що чимало тих самих філософів, які зневажають прихильників консервативних лідерів, мовчать або навіть намагаються стати в захисну позицію, коли, наприклад, Amnesty International, Human Rights Watch або Верховний комісар ООН з прав людини звинувачують ліворадикальні уряди Латинської Америки в злочинах, які ці філософи засуджують і які здаються набагато гіршими за ті, що вчиняються урядами, які вони так суворо критикують: закриття радіостанцій і заборона телеканалів, довільне затримання журналістів, демонтаж демократичних інститутів, репресії та переслідування політичних опонентів, затримання, тортури, звалтування та жорстоке поводження з протестувальниками, позасудові страти силами безпеки. Отже, такі високоповажні науковці, здається, є ідеологічно сліпими до доказів, виявляючись жертвами тих самих упереджень, – таких, як підтверджувальне упередження та упередження вподобання – які, на їхню думку, впливають на тих, кого вони зневажають» (р. 200).

⁹ Тут і далі – посилання на грецький оригінал «Нарисів пірронізму» (НП) за виданням Роберта Грега Бері [Sextus Empiricus 1933] із зазначенням у круглих дужках номерів книги (римська цифра), параграфу (арабська цифра після крапки), а також додаткової пагінації Бекера (арабська цифра після двокрапки), яку відтворюють Г. Бері, а в українському перекладі – Леся Звонська [Секст 2020].

¹⁰ Олексій Панич писав, що термін «агностицизм» винайшов Томас Генрі Гакслі в 1869 році [Панич 2007: 119, п. 308].

висновує, що було б хибою описувати скептичний пошук як вічний, нескінченний тощо¹¹ (р. 30).

2.1. Мій коментар щодо мета-агностицизму. Автор слушно не вважає Секстів скепсис просто агностицизмом другого рівня. Адже будь-яке питання про пізнання випадкової речі передбачає твердження другого рівня про можливість чи неможливість її пізнання. У випадку Секста йдеться саме про мета-агностицизм, бо щодо кожного твердження другого рівня, яке надає відповідь про можливість операції (зокрема пізнання) першого рівня над об'єктом, можна поставити питання про те, на чому ґрунтується знання про це твердження (тобто про можливість пізнання самого цього твердження).

Але Секстів скепсис можна було би назвати з таким самим успіхом мета-гностицизмом: Секст не стверджує й не заперечує можливість пізнання, а утримується, тобто він настільки ж мета-агностик, як і мета-«гностик». Бо, на мою думку, Секст відмовився б відповідати на будь-яке за ліком запитання про можливість пізнання: хоч n , хоч $n+1$. Тому тут доречніше було би говорити про рекурсивну епістемологію, оскільки, на мій погляд, гносеологічна проблема стосується результату («чи можна це пізнати?»), я навмисно вжив дієслово доконаного стану), а епістемологічна – самих умов пізнання. Зрештою, сам Автор пише, що пошук того, солодкий мед чи ні, є епістемічним (а не гносеологічним) заняттям (р. 38).

Хоча тут із Автором можна не погодитися: він рідко вживає терміни на кшталт «метафізика», «онтологія», «теорія реальності» тощо, хоча в заголовку його книги є термін «природа», який у самій книзі зустрічається не раз. Автор пише про метафізику, згадуючи неоплатонічну метафізичну космологію як ексцентричну (р. 8, п. 14) і розглядаючи питання щодо фактуалізму (р. 140-142). Можна запитати: чому пошук того, яким є мед, не може бути справою онтології? Я не вважаю, що онтологія несумісна зі скепсисом, адже, скажімо, скептична теологія видається дійсною. Принаймні Автор у розд. 6 і 10 таким чином апелює до теології (традиційної частини метафізики), що, здається, вона є більшим джерелом натхнення для скептиків, ніж сучасні епістемологічні дебати (р. 117, 242).

Ба більше, Автор пише в розд. 6, що питання про адекватне сприйняття об'єктивних фактів (т. зв. «фактуалізм» (р. 139)), які дають доступ до істини, не є суто епістемологічним. Йому передують метафізичні проблеми істини, факту, способу їхнього існування тощо (р. 140). Отже, я вважаю скепсис сумісним із центральними філософськими дисциплінами: гносеологією, епістемологією і метафізикою, яка тут є провідною.

Але якщо Автор ужив префікс «мета» як синонім до «другого рівня», а не як вказівку на рекурсивність, то виникає питання про те, якими є властивості цього другого рівня: чи можна скептично ставитися до скепсису? І якщо можна, то чи не є це рекурсією (від думки про моделювання якої Автор просто відмовився, попри свій аналітичний стиль (р. 3))?

¹¹ Див. Авторів огляд [Machuca 2020] книги «Епістемологія після Секста Емпірика» [Vogt 2020], в якому вже було висловлено цю тезу. Див. також мій огляд цієї книги, в якому зазначену тезу розкрито дещо докладніше [Луковина 2023: 135].

2.2. Про розд. 1 і 5: скептичний λόγος і метафора з царини когнітивної психології. *Απραξία і εвристики*. У розд. 1 Автор навів порівняння скепсису із поняттями «система 1» і «система 2» (р. 6), які зробив вельми популярними Деніел Канеман. Мені здається, що Автор не скористався повною мірою з цього порівняння.

У розд. 5 (див. про нього у прим. 14) ідеться про закид щодо бездіяльності (*ἀπραξία*) скепсису (р. 124). Автор цитує слова Секста (р. 124) про те, що скептик живе згідно з явленим і здатен міркувати та відчувати природно (*φυσικῶς αἰσθητικῆ καὶ νοητικῆ ἐσμεν*; НП I.24). Тож для скептика ті аргументи, які він «залежно від явленого» сприймає згідно зі своїм λόγος'ом (НП I.17), мають свій феноменологічний статус (р. 124). Тому, за Автором, скептик здатен як до прагматичного, так і до теоретичного та спекулятивного вжитку ума (р. 125). Отже, «здається, що той спосіб, в який працює його мислення, формується не лише його психічним складом, а й отриманою ним освітою, культурним контекстом, в якому він виховувався, і його професійною підготовкою, у Секстовому випадку – з філософії та медицини» (р. 126).

Я вважаю, що в цьому контексті Авторі було б корисно виявити увагу до праць Герда Гігеренцера, творця поняття домен-залежної екологічної раціональності. Для останнього дуже важливим є поняття евристики. Аналізуючи ситуацію в американській психології 1960-х років, пов'язану із застосуванням нових моделей, заснованих на обчисленнях, він пише: «Стало ясно, що більшість справді важливих проблем є неусувними (*intractable*) шляхом обчислень; тобто ми не знаємо ні оптимального розв'язання, ні методу, який дозволив би його знайти. Це стосується навіть добре визначених проблем, як-от шахи... Це також стосується менш структурованих проблем, як-от: яку пропозицію роботи прийняти, в які акції інвестувати та з ким одружитися. Коли оптимальні розв'язання недосяжні, ми не паралізовані бездіяльністю й не приречені на поразку. Ми можемо користуватися евристикою, щоби знаходити добрі розв'язання» [Gigerenzer 2008: 20-21]. Отже, прагматичне значення евристик походить від грецького *εὐρίσκειν* – «знаходити, відкривати».

Гігеренцер пише: було проведено багато експериментів, покликаних визначити умови, «за яких людський розум видається більш раціональним чи більш ірраціональним. Але більшість цих робіт стосувалася простих ситуацій, таких, як баєсівське виведення з бінарними гіпотезами, суто бінарними даними та зручним викладом для учасника всієї необхідної інформації. Однак у багатьох реальних ситуаціях існує безліч фрагментів інформації, які є ... надлишковими. У цьому випадку правило Баєса та інші "раціональні" алгоритми швидко стають математично складними та обчислювально нерозв'язними, принаймні для звичайного людського розуму. ... З іншого боку, точка погляду на людську ірраціональність евристик змушує нас вірити, що люди безнадійно загублені перед обличчям складності реального світу, з огляду на їхню передбачувану нездатність міркувати відповідно до канонів класичної раціональності навіть у простих лабораторних експериментах» [Gigerenzer 2000: 167].

Я хочу нагадати важливу, на мою думку, тезу Автора: «Так само, як можна стверджувати, що (певні) філософські теорії обґрунтування є занадто радикальними та не-інтуїтивними, можна стверджувати й те, що непослідовними та довільними є звичайні епістемічні процедури» (р. 93). Але він не підкріплює цю тезу матеріалом евристик. На мою ж думку, евристика часто є контекстуальним, доцільним і здійсненним розв'язанням практичної задачі. І з огляду на це її прагматичне значення

маємо всі підстави риторично запитати: чи не є життєве (історичне, соціальне, культурне) середовище скептика (і його психічна конституція як частина цього середовища) одним із тих «джерел», з яких він бере підстави власної діяльності (рр. 124-126)?

2.3. Про розд. 10: нормативність раціональності і програма Канемана–Тверські як претендент на роль джерела норм раціональності. Авторів ужиток доволі метафоричних понять «система 1» і «система 2» нашоюхується на ще одну складність: Автор використовує їх без урахування їхньої пов'язаності з нормативним характером концепції раціональності, розробленої Канеманом і Тверські з опертям на баєсівську статистику [ibid.: 14]. Водночас Автор у розд. 10 порушує питання про те, чи є раціональність нормативною (див. вище прим. 6). Ясна річ, для описативних цілей не можна використовувати нормативну модель! І, звісно, є різниця між нормативністю якоїсь із моделей раціональності і нормативністю раціональності як такої: визнання другої вимагає лише добору правильної моделі раціональності.

Пропустімо, що раціональність є нормативною. Але чи дійсно ми маємо одну-єдину модель раціональності? Скажімо, претендентом на таку модель може бути програма «евристики і упередження» Канемана і Тверські. Але чи вона одна-єдина? Звернімось до Герда Гігеренцера: «Те, що в літературі з евристики та упереджень називається “нормативною теорією ймовірності” або подібним терміном, насправді є дуже вузьким різновидом необаєсівського погляду, який поділяють деякі економісти-теоретики та когнітивні психологи й меншою мірою – фахівці-практики в галузях бізнесу, права та штучного інтелекту. Цю точку зору не поділяють прихильники частотного підходу до ймовірності, який домінує на сучасних статистичних кафедрах, а також прихильники багатьох інших поглядів; її не поділяють навіть усі баєсівці ... Згідно з цим вузьким стандартом “правильного” ймовірнісного міркування, найвидатніші фахівці з теорії ймовірності та статистики нашого століття – наприклад, Рихард фон Мізес та Єжи Нейман – були б винні в “упередженості” ймовірнісного міркування» [Gigerenzer 2000: 244]. І далі: «Попри поширену риторичку єдиної “нормативної теорії прогнозування”, слід пам'ятати, що проблема індуктивного міркування все ще має не один універсальний розв'язок (“скандал філософії”), а багато конкурентних. Суперечності між прихильниками Фішера, Неймана–Пірсона та Баєса є свідченням цієї нерозв'язної ворожнечі» [ibid.: 244-245, п. 1].

3. Діалектика і терапевтичний ужиток аргументів (розд. 3)

В останньому розділі «Пірронічних нарисів» Секст Емпірик вказує на своє зумовлене людинолюбством прагнення пропонувати різні за силою аргументи тим, хто збурюється догматизуванням (НП III, 280-281). Автор помічає, що Секстові не йдеться про те, якими аргументи є, але лише про те, якими вони видаються, тобто Секстів скептик використовує аргументи феноменологічно (р. 58). При цьому скептик не приймає тез, які сам висуває *ad hominem*, за догми чи докси (р. 59). Автор ретельно деталізує обставини, на які скептик міг би орієнтуватися, а саме: «репутація того, хто висуває аргумент, актуальність або зацікавленість темою з боку того, кого потрібно переконати, рівень освіти останнього, його інтелектуальні здібності та емоційний стан» (р. 59, п. 7). Логічна слушність за такого вжитку висловлювань не є чимось істотним (р. 60). «Пірронівський терапевт не намагається пояснити, чому

його аргументи мають такі різні терапевтичні ефекти, обмежуючись лише спостереженням і повідомленням про те, що вони їх мають» (р. 62).

Такий спосіб ужитку аргументів Автор називає діалектичним, тобто таким, що (1) «використовується в дебатах, (2) логічну форму якого опонент визнає і (3) до якого його проponent не прив'язаний» (р. 14); а «аргумент *ad hominem* – це діалектичний аргумент, передумови якого явно чи неявно підтримуються опонентом, оскільки вони запозичені з його власної доктрини або впливають з неї» (р. 55, п. 1).

Під час терапевтичного використання аргументів скептик не діє в межах епістемічної симетрії щодо пацієнта, адже знає, що останній, перебуваючи в певному стані, не підозрює, що йому може допомогти певне скептичне міркування. Це доводиться від супротивного: якби скептиків пацієнт знав, що якимось скептичне міркування є допоміжним щодо причини його збурення, то цього знання було би достатньо, щоб він досягнув незбуреності; але він її не досягнув; отже, пацієнту це знання невідоме. Однак Автор не помічає цього моменту, хоча той є операційним боком незгоди і наслідком його власного визнання асиметрії (того, що наш опонент може знати те, чого ми не знаємо; див. нижче п. 3.1). Автор не аналізує симетрію достатнім чином, хоча вважає її перепоною на шляху переконування: унаслідок діалектичної симетрії (рівносильності) диспутанти не мають підстав віддати перевагу одній із позицій (*ibid.*). Схоже, що тут Автор описує поведінку людини, яка міркує за свого опонента, іншими словами – знає, що її опонент чогось не знає. Надалі ж він описує поведінку людини, яка не знає, що вона чогось не знає.

3.1. Про розд. 7: власна інформація як перевага за умов симетрії. Деякі автори вважають, що епістемічна асиметрія між їхнім власним ментальним станом і когнітивними спроможностями та аналогічними станом і спроможностями опонента є продуктивною, бо дозволяє легітимно упривілеювати власну позицію щодо опонентової (р. 162). Але симетричний стан епістемологічних асиметрій (тобто розуміння того, що ми однаково не розуміємо одне одного) спонукає до утримання: «дівнавшись, що стратегія, якої дотримується мій суперник для розв'язання суперечки з його власної точки зору, є тією самою стратегією, якої дотримуюся я для розв'язання суперечки з моєї власної точки зору, я повинен замислитися над тим, чи є ця моя стратегія такою надійною, як я вважаю»¹² (р. 164). Результатом симетричного стану епістемологічних асиметрій є діалектична симетрія: хтось розуміє, що він і його диспутант однаково не розуміють один одного, бо використовують однакові діалектичні стратегії.

Але чи є епістемічна і діалектична симетрії тотожними? Здається, наступне речення засвідчує, що епістемічна і діалектична симетрії не є тотожними, бо остання може впливати з першої: «Моя часткова або повна необізнаність щодо епістемічної ситуації мого опонента повинна змусити мене замислитися над тим, чи не володіє він відповідними доказами, яких мені бракує, чи не має він вищих когнітивних здіб-

---

¹² На прикладі статті Джона ван Клеве «Знання є доступним – чи неможливим? Екстерналізм як єдина альтернатива скептицизму» [Cleve 2003] Автор показує слабкість позиції, згідно з якою «можливо здобути знання надійності власних пізнавальних здібностей, використовуючи самі ці пізнавальні здібності» (р. 169). До того ж, «я можу заявити, що моє переконання було спричинене надійним або істинно-провідним [truth-conducive] механізмом, але так може зробити й мій супротивник» (р. 168).

ностей, чи не використовує він свої когнітивні здібності для кращої оцінки спірного питання, ніж та, для якої я використовую свої», – пише Автор (р. 171). Отже, за епістемічної асиметрії людина може вживати діалектику, яка не буде симетричною, бо ця людина намагатиметься отримати інформацію, запитуватиме. Тож у випадку взаємодії диспутантів, на мою думку, кожен із них мав би припускати наявність в іншого цінної інформації, здібностей тощо, відсутніх у нього самого, тобто – можливо хибність своєї позиції. Секстова позиція цілком сумісна з такими «ітераційними» міркуваннями, коли диспутанти оцінюють одне одного наперед. Очевидно, що Автор не звернув уваги на такий «ітераційний» спосіб мислення скептика, як і взагалі на співвідношення епістемічної і діалектичної симетрії.

3.2. *Про § 4.4: діалектична концепція обґрунтування (ДКО).* Хоча Автор писав про діалектичний ужиток аргументів і про систематичний підхід до прочитання творів Секста, я вважаю його раціональну реконструкцію діалектики недостатньою.

Автор визначає ДКО, констатує, що вона тримається на інтерналістських засадах¹³ (р. 93). Авжеж, від інтерналізму слід утриматися, бо це позиція, яку легко урівноважити протиставленням рівносильного аргументу (див. нижче, пп. 4-4.1). Але Автор не бачить перетину між діалектичним ужитком аргументів і ДКО. Він навіть розташовує підрозділ про ДКО в розд. 4, який стосується трилеми Агріппи, а не в розд. 3, присвяченому власне діалектиці.

На мою думку, діалектичний терапевтичний ужиток аргументів скептика не є ДКО, бо не є обґрунтуванням. Але він теж є діалектичним, що може слугувати підставою для порівняння ДКО і терапевтичної діалектики, щоб визначити, чи мають вони тотожні атрибути. І лише якщо вони їх мають, з'явиться підстава для отождивлення.

Імовірно, терапевтична діалектика пов'язана з епістемічною асиметрією: скептик повинен знати більше, ніж його пацієнт. І, ймовірно, скептик повинен вживати такі терапевтичні аргументи, на які пацієнту не буде чим відповісти. Виглядає на те, що після діалектичного вжитку аргументів, заснованих на епістемічній асиметрії, скептик збереже цю епістемічну асиметрію, а пацієнт перебуватиме в стані рівносильності щодо відомих йому аргументів і щодо тих, які висунув скептик. Але скептик міг би висунути й сильніші аргументи, що поновило би діалектичну асиметрію, але на користь іншого аргументу, чого скептик, звісно, не робитиме. Однак тоді виникає інша проблема: утримання «внутрішнє» і утримання під час суперечки з іншими людьми – це різні речі? Бо, на мою думку, якби утримання можна було досягнути внаслідок суперечки з кимось, то епістемологія незгоди не мала би виникнути.

Я вважаю, що Автор тяжіє більше до екзегези, ніж до раціональної реконструкції, бо його книзі бракує системності, хоча до його неопірронічних намірів я ставлюся схвально та з повагою. Причину помітного відхилення Автора від системності я бачу в тому, що він забагато критикує критиків пірронізму. Він ніби Ахіллес, який, женучись за черепахою, прирікає себе на дедалі менші кроки через потребу полемізувати з кожним критиком пірронізму щодо кожного наступного питання. Критика ДКО Автором була мотивована саме критикою критиків, які писали, що скептик дотримується ДКО (р. 96).

¹³ Щодо епістемологічного екстерналізму див. вище прим. 12.

4. Трилема Агріппи і троп незгоди (розд. 4)

Секст пише про 10 Енесідемових тропів, 5 тропів Агріппи та ще 2 тропи молодших скептиків (р. 82). Треба додати, що 10 тропів Енесідема відповідають тропу відносності Агріппи, що ще більше ускладнює останній (р. 89, п. 15). Сучасні філософи зводять 5 тропів Агріппи до лише трьох: гіпотетичності, взаємності та нескінченного обґрунтування. Їх називають «трилемою Агріппи», а проблему, пов'язану з нею – «епістемічним регресом» чи «регресом обґрунтування», хоча мало авторів знайомі з тим, як ці тропи вживали давні пірроніки (р. 82-83). П'ятим тропом Агріппи є незгода (р. 86).

Автор одразу заперечує думку про те, що тропи Агріппи мають на меті заперечити можливість пошуку чи знаходження будь-якого знання: така позиція була би властивою академікам (р. 88). Натомість скептиків ужиток трилеми Агріппи спрямований проти догматичних вимог обґрунтування (р. 90). Отже, якщо осучаснити скептичні тропи, «троп гіпотези спрямований проти фундаменталістського погляду, згідно з яким деякі переконання є базовими або самовиправдовувальними; троп взаємності спрямований проти когерентистського погляду, згідно з яким переконання виправдане, якщо воно – частина системи взаємопідтримувальних переконань; а троп нескінченного регресу – проти інфінітистського погляду, згідно з яким переконання виправдане, якщо підкріплене нескінченим ланцюжком неповторних причин» (р. 83).

Тропи нескінченного регресу і взаємообґрунтування скептики запозичили з Аристотелевої фундаменталістської концепції обґрунтування¹⁴. Але найвластивішим

¹⁴ Автор розглядає Аристотелеву філософію з її законом несуперечності в розд. 5, продовжуючи цей розгляд у розд. 10. Він виділяє три версії формулювання закону несуперечності в Аристотеля:

1) онтологічну: «в одному й тому ж стосунку річ не може мати властивість і водночас не мати її»;

2) семантичну: «протилежні твердження не можуть бути істинними водночас»;

3) докстичну: неможливо бути прихильником протилежних поглядів одночасно (ibid.).

Автор також виділяє дві підстави того, чому Секст має використовувати закон несуперечності: (а) без нього незрозумілі скептичні вислови, (б) він є необхідною умовою утримання (р. 107). Загалом скидається на те, що троп утримання від незгоди є рівносильним закону несуперечності (р. 108-109). Але незгода щодо закону несуперечності викликає у скептика утримання, а таких позицій незгоди є три (р. 109):

(i) «принаймні одна з суперечливих характеристик відповідає тому, яким об'єкт є насправді» (р. 109); утім, не слід забувати: скептик не заперечує, що колись-таки може знайти істину (р. 126);

(ii) «один і той самий об'єкт має протилежні властивості, що є позицією, яку Секст приписує Геракліту та Протагору» (р. 110).

(iii) розмаїття способів сприйняття однієї і тієї ж речі; цю позицію Секст приписував Демокрітові (р. 112).

Отже, унаслідок різноголосиці скептик утримується. А «щодо тверджень Аристотеля, ніби закон несуперечності не залежить від чогось іншого, що має бути відомим, і що його неможливо осягнути шляхом демонстрації, пірроніст вказав би, що вони є довірливими припущеннями, тобто підпадають під троп гіпотези» (р. 113). І взагалі, закон несуперечності – це язичницька мудрість. А згідно з християнською теологією, всемогутній Бог спроможний зробити будь-що, навіть якщо воно містить у собі суперечність (р. 117). Також у розд. 10 Автор вказує, що використання діалектичної логіки має допомогти теїстам відповісти на заперечення всемогутності

для скептиків досі лишається троп незгоди між різними теоріями (р. 92). «Підстава, знову ж таки, полягає в тому, що режим незгоди становить серйозний епістемологічний виклик незалежно від трилеми Агріппи» (р. 93). Далєбі, «як ми маємо розв'язати суперечку між сучасними фундаменталістами, когерентистами, інфінітистами, контекстуалістами та екстерналістами? ... Що гірше, усередині кожної групи її члени теж далеко не завжди досягають згоди, тому нам також потрібно знайти надійний критерій для вибору між різними варіантами одних і тих самих загальних теорій. Неупереджене розмірковування над такими суперечками між колегами, здається, приводить нас до агностичного скептицизму» (ibid.).

4.1. Трилема Агріппи як попередниця деяких концепцій сучасної філософії науки. Автор завершує розділ коментарями про три сучасні епістемологічні проблеми, які вже містились у трилемі Агріппи (р. 101):

1) проблема невідомих альтернатив: ми маємо підстави припускати, що «ймовірно, існують серйозні альтернативи навіть нашим найкращим сучасним теоріям ... попри те, що останні добре підтверджені наявними у нас доказами» [Stanford 2006: 28];

2) проблема відсутніх свідчень: можливо, існують недоступні нам нині свідчення, що постануть «prima facie спростуваннями наших поглядів» [Ballantyne 2015];

3) проблема історичної варіативності: представники різних історичних часів мали різні погляди на суспільні питання (групову й індивідуальну поведінку тощо); тож є підстави вважати, що наші погляди в інший історичний час могли би бути протилежними нашим теперішнім [Ballantyne 2013].

4.2. Скепсис як філософія індукції. Насправді всі ці формулювання виглядають як проблема індукції: я писав про неї в [Луковина 2023]. Поняття індукції дуже широке, як зазначає Вольфганг Піч: крім енумеративної індукції також існує елімінативна і варіативна [Pietsch 2022: 73]. Саме варіативна індукція відповідає тропу Агріппи від відносності, який, на мою думку, Автор інколи плутає з тропом незгоди. Треба пам'ятати, що сформульований Агріппою троп відносності вбирає в себе 10 тропів Енесідема (р. 89, п. 15). Але, як писав Секст, тропів утримання може бути більше. До того ж очевидно, що ці тропи улягають фаліблізму (р. 89). Тож нам ніщо не заважає знайти для тропів Агріппи настільки ж технічне використання, наскільки технічним є, скажімо, використання дерев рішень сучасними інженерами з машинного навчання. З логічної точки погляду, дерева рішень цілком відповідають варіативній індукції [ibid.: 96].

4.3. Про розд. 9: незгода щодо суперечки з позиції незгоди. Деякі філософи пропонують у разі незгоди надавати рівної ваги власним і супротивним поглядам. Їм заперечують, що позиція рівної ваги (ПРВ) є хибною, бо якщо опонент вважає ПРВ хибною, то прихильник цієї позиції має надати їй такої ж ваги, як і супротивній (р. 216). Ця проблема нагадує скептичну, хоча Секст часто звертається до тих

Бога (р. 242). Скептик каже лише про те, що йому здається, а не про те, якими речі є насправді: він є докастично відстороненим, скажімо, від гаданих вимог розумності, як-от закон несуперечності, або від культурних норм (р. 125). Автор називає таку позицію *дефляційним раціоналізмом* (р. 127).

різногосиць, частиною яких він не є. Але іноді, коли він сам належить до якоїсь різногосиці, він теж утримується (р. 217).

Автор формулює проблему щодо ПРВ і пірронізму поведінковим чином: у «діалектичному контексті» «вони повинні застосовуватися до них самих, в результаті чого їх не можна обґрунтовано вважати правдивими або легітимно утверджувати» (р. 219). Він пише, що аргументи на користь ПРВ і проти неї є рівносильними (рр. 223-225). Отже, якщо існує незгода про те, що слід робити в ситуації незгоди (дотримуватися й надалі власних поглядів чи послаблювати вірогідність власних поглядів, адже незгода свідчить про їхню оскаржуваність), то скептик має утриматися. На мій погляд, таку ситуацію можна тлумачити лише як рекурсію. «Незгода щодо незгоди» постає як рекурсивне формулювання, а «раціональна дискусія щодо незгоди» – як «метаформулювання». Отже, скепсис не є «мета-агностицизмом», а радше має рекурсивний характер.

У підсумку маю зазначити, що книга Дієго Мачуки є глибокою, змістовною та спонукає до важливих дискусій. Власне, у цьому огляді я позначив кілька ліній таких дискусій, і це, на мою думку, веде до вельми переконливого висновку: зазначена книга зайвий раз засвідчує значення доброї історико-філософської розвідки. Історико-філософські праці не можуть бути описом «музейних експонатів», бо є одним із жанрів актуального філософування. Їхній дискусійний потенціал якраз і є свідченням цієї неперубутної актуальності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Луковина, О. (2022). Захист автентичного неопірронізму. Smith, P. (2022). Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience. Cham: Springer. *Sententiae*, 41(2), 124-143. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.124>
- Луковина, О. (2023). Сучасність античного скептицизму. Vogt, K., & Vlasits, J. (Eds.). (2020). Epistemology After Sextus Empiricus. New York: Oxford UP. *Sententiae*, 42(3), 134-140. <https://doi.org/10.31649/sent42.03.134>
- Панич, О. (2007). Розвідки з історії скептицизму в британо-американській епістемології. Частина перша. Британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід). Донецьк: ДонНУ.
- Секст Емпірик. (2020). Нариси пірронізму (I, 1-13). *Sententiae*, 39(2), 125-137. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.125>
- Ballantyne, N. (2013). The problem of historical variability. In D. E. Machuca (Ed.), *Disagreement and skepticism* (pp. 239-259). Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203073346-12>
- Ballantyne, N. (2015). The significance of unpossessed evidence. *The Philosophical Quarterly*, 65(260), 315-335. <https://doi.org/10.1093/pq/pqu096>
- Cleve, J. van. (2003). Is knowledge easy—or impossible? Externalism as the only alternative to skepticism. In S. Luper (Ed.), *The skeptics: Contemporary essays* (pp. 45-59). Aldershot: Ashgate.
- Fogelin, R. J. (1994). *Pyrrhonian reflections on knowledge and justification*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195089871.001.0001>
- Gigerenzer, G. (2000). *Adaptive thinking: Rationality in the real world*. Oxford: Oxford UP.
- Gigerenzer, G. (2008). *Rationality for mortals: How people cope with uncertainty*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195328981.001.0001>
- Machuca, D. (2020). *Epistemology after Sextus Empiricus*. Notre Dame Philosophical Reviews. <https://ndpr.nd.edu/reviews/epistemology-after-sextus-empiricus/>

- Machuca, D. E. (2022). *Pyrrhonism past and present: Inquiry, disagreement, self-knowledge, and rationality*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-91210-9>
- Machuca, D. E. (2024). *Disagreement. Elements in Epistemology*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781009324458>
- Machuca, D. E. (Ed.). (2011a). *New essays on ancient Pyrrhonism*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004207769.i-207>
- Machuca, D. E. (Ed.). (2011b). *Pyrrhonism in ancient, modern, and contemporary philosophy*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-1991-0>
- Machuca, D. E. (Ed.). (2013). *Disagreement and skepticism*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203073346>
- Machuca, D. E. (Ed.). (2018). *Moral skepticism: New essays*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315627861>
- Machuca, D. E., & Marchand, S. (Eds.). (2019). *Les raisons du doute: études sur le scepticisme antique*. Paris: Classiques Garnier.
- Machuca, D. E., & Reed, B. (Eds.). (2018). *Skepticism: From Antiquity to the Present*. London: Bloomsbury Academic.
- Pietsch, W. (2022). *On the epistemology of data science: Conceptual tools for a new inductivism*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-86442-2>
- Sextus Empiricus. (1933). *Outlines of Pyrrhonism* (R. G. Bury, Trans.). Cambridge, MA: Harvard UP. https://doi.org/10.4159/DLCL.sextus_empiricus-outlines_pyrrhonism.1933
- Stanford, P. K. (2006). *Exceeding our grasp: Science, history, and the problem of unconceived alternatives*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195174089.001.0001>
- Vogt, K. M., & Vlasits, J. (Eds.). (2020). *Epistemology after Sextus Empiricus*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190946302.001.0001>

Received 11.09.2024

REFERENCES

- Ballantyne, N. (2013). The problem of historical variability. In D. E. Machuca (Ed.), *Disagreement and skepticism* (pp. 239-259). Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203073346-12>
- Ballantyne, N. (2015). The significance of unpossessed evidence. *The Philosophical Quarterly*, 65(260), 315-335. <https://doi.org/10.1093/pq/pqu096>
- Cleve, J. van. (2003). Is knowledge easy—or impossible? Externalism as the only alternative to skepticism. In S. Luper (Ed.), *The skeptics: Contemporary essays* (pp. 45-59). Aldershot: Ashgate.
- Fogelin, R. J. (1994). *Pyrrhonian reflections on knowledge and justification*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195089871.001.0001>
- Gigerenzer, G. (2000). *Adaptive thinking: Rationality in the real world*. Oxford: Oxford UP.
- Gigerenzer, G. (2008). *Rationality for mortals: How people cope with uncertainty*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195328981.001.0001>
- Lukovyna, O. (2022). Defense of Authentic Neo-Pyrrhonism. Smith, P. (2022). Sextus Empiricus' Neo-Pyrrhonism: Skepticism as a Rationally Ordered Experience. Cham: Springer. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 41(2), 124-143. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.124>
- Lukovyna, O. (2023). Contemporaneity of Ancient Scepticism [In Ukrainian]. Vogt, K., & Vlasits, J. (Eds.). (2020). *Epistemology After Sextus Empiricus*. New York: Oxford UP. *Sententiae*, 42(3), 134-140. <https://doi.org/10.31649/sent42.03.134>
- Machuca, D. (2020). *Epistemology after Sextus Empiricus*. Notre Dame Philosophical Reviews. <https://ndpr.nd.edu/reviews/epistemology-after-sextus-empiricus/>
- Machuca, D. E. (2022). *Pyrrhonism past and present: Inquiry, disagreement, self-knowledge, and rationality*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-91210-9>
- Machuca, D. E. (2024). *Disagreement. Elements in Epistemology*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781009324458>

- Machuca, D. E. (Ed.). (2011a). *New essays on ancient Pyrrhonism*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004207769.i-207>
- Machuca, D. E. (Ed.). (2011b). *Pyrrhonism in ancient, modern, and contemporary philosophy*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-1991-0>
- Machuca, D. E. (Ed.). (2013). *Disagreement and skepticism*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203073346>
- Machuca, D. E. (Ed.). (2018). *Moral skepticism: New essays*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315627861>
- Machuca, D. E., & Marchand, S. (Eds.). (2019). *Les raisons du doute: études sur le scepticisme antique*. Paris: Classiques Garnier.
- Machuca, D. E., & Reed, B. (Eds.). (2018). *Skepticism: From Antiquity to the Present*. London: Bloomsbury Academic.
- Panych, O. O. (2007). *Inquiries on the problem of scepticism in British-American epistemology. Part one: British modern philosophy (Hobbes, Locke, Berkeley, Hume, Reid)*. [In Ukrainian]. Donetsk: Donetsk National University.
- Pietsch, W. (2022). *On the epistemology of data science: Conceptual tools for a new inductivism*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-86442-2>
- Sextus Empiricus. (1933). *Outlines of Pyrrhonism* (R. G. Bury, Trans.). Cambridge, MA: Harvard UP. https://doi.org/10.4159/DLCL.sextus_empiricus-outlines_pyrrhonism.1933
- Sextus Empiricus. (2020). Outlines of Pyrrhonism (I, 1-13) [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 125-137. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.125>
- Stanford, P. K. (2006). *Exceeding our grasp: Science, history, and the problem of unconceived alternatives*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/0195174089.001.0001>
- Vogt, K. M., & Vlasits, J. (Eds.). (2020). *Epistemology after Sextus Empiricus*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190946302.001.0001>

Received 11.09.2024

Oleksandr Lukovyna

Pyrrhonism, the epistemology of disagreement, the nature of rationality. Machuca, D. (2022). *Pyrrhonism Past and Present: Inquiry, Disagreement, Self-Knowledge, and Rationality*. Cham: Springer.

Review of Machuca, D. (2022). *Pyrrhonism Past and Present: Inquiry, Disagreement, Self-Knowledge, and Rationality*. Cham: Springer.

Олександр Луковина

Пірронізм, епістемологія незгоди, природа раціональності. Machuca, D. (2022). *Pyrrhonism Past and Present: Inquiry, Disagreement, Self-Knowledge, and Rationality*. Cham: Springer.

Огляд книги Machuca, D. (2022). *Pyrrhonism Past and Present: Inquiry, Disagreement, Self-Knowledge, and Rationality*. Cham: Springer.

Oleksandr Lukovyna, master student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Олександр Луковина, магістрант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

e-mail: oleksandrulukovyna@gmail.com
